

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 1 2016 | ÅRGÅNG 20

Bokförlaget THALES

NÄR ADOLF EICHMANN framträdde i Jerusalem 1961 slogs såväl domare som åhörare av obetydligheten hos den figur som satt i buren av skottsäkert glas mellan dem: en äldre tunnhårig man med tjocka glasögon, grått ansikte fårat av oro och bekymmer, en blick som nervöst kastade.

Nazistjägaren Simon Wiesenthal föregrep anblicken och föreslog att man skulle låta Eichmann stå inför världen iförd sin svarta SS-uniform med döds-kallekepsen. Det gick naturligtvis inte, det skulle ha förvandlat domstolen till teaterlokal. Blev den sådan i alla fall?

Organisatören och pådrivaren av århundradets folkmord framstod som typen för en okarismatisk lägre tjänsteman. När Eichmann svarade på frågor och försvarade sig förtydligade han själv denna bild: han var en obetydlig kugge i ett stort, elakt maskineri som han inte förmått undandra sig. Andra, nazistpartiets »påvar» (Eichmanns ordval) fattade besluten. Själv kunde han på sin höjd anklagas för vad som annars utgjorde dygd: att nitiskt fullgöra sina plikter. Av ängslan och svagt förstånd hade han inte ifrågasatt eller motverkat övermakten.

Det verkade stämma. Bilden fördjupades med viss bravur av filosofen Hannah Arendt i *Eichmann in Jerusalem*, boken där hon lanserade begreppet »den banala ondskan», illustrerat av Eichmann. Kärnan var för henne Eichmanns tomhet: han kunde inte tänka, därför var inte hans onda gärningar reflekterat valda och föll utanför ramen för vad Kant kallade »det radikalt onda».

Arendt avskydde åklagaren Gideon Hausner, som hon fann vulgär med hans salvelsefulla utmålande av Eichmann som ett psykopatiskt monster stående utanför mänskligheten. Fler tänkte i banor liknande Arendts. När Eichmann dömdes till hängning var listan lång över protesterande intellektuella, bl. a. Martin Buber, Bertrand Russell, Arthur Koestler, Pearl Buck.

En del av framgången för Arendts analys berodde på att den låg i

tiden. I hennes och andras bakhuvud fanns, gissar jag, Karl Poppers inflytelserika verk *The Open Society and Its Enemies* om totalitarismens ideologer. Rastret för Arendts analys var totalitarismens hot. För henne illustrerade Eichmann en typ av personer utan egentligt moralisk agentskap som möjliggjorde totalitarismen. Sedan Nazi-Tyskland var borta förkroppsligades den av Sovjetunionen.

Arendt bekände dock ett visst tvivel. Hon frågade sig om Eichmann verkligen var som han föreföll vara, eller om det var en pajas hon hade sett. Detta spår kan man säga att filosofen Bettina Stangneth följer i sin detaljrika bok *Eichmann Before Jerusalem: The Unexamined Life of a Mass Murderer* – ett arbete som vid sidan av David Cesaranis *Eichmann, His Life and Crimes* hör till de främsta om folk-mördaren.

Stangneth följer noga Eichmanns uppväxt, hans SS-karriär, livet på flykt efter Tredje rikets sammanbrott, och i synnerhet de tidigare relativt okända tio åren i argentinsk exil. Hennes tes är att Eichmann i alla sammanhang var en spegel för omgivningens fruktan och förväntningar. Han skulle ha varit en ofrivillig skådespelare.

I botten, menar hon, fanns Eichmanns »maktvilja och önskan om kontroll». Under hans uppväxt handlade det om att vara en auktoritär, sedermera nazistisk far till lags, från ett underläge av misslyckande i skolan (i den skola i Linz där även Adolf Hitler misslyckades). Som ung man i antisemitisk och högernationalistisk österrikisk miljö ville Eichmann pråla i samma tjusiga uniform som den ett par år äldre kamraten Ernst Kaltenbrunner, senare chef för Tredje rikets säkerhets- och underrättelseministerium, med slut som hängd i Nürnberg. Kaltenbrunner bjöd in honom i partiet. Eichmann, som önskade höra till de vassaste, anslöt sig inte bara till partiet utan också till SS och därefter till dess underavdelning SD, säkerhetstjänsten.

I SD hamnade han på avdelningen för frimureri och judefrågor. Han kom att organisera tvångsemigrationen och massdeporteringarna av judar på de tyskkontrollerade territorierna. Han antog SS cyniska, brutala effektivitet och skolades i radikal antisemitism, enligt vilken världsjudendomen var en huvudfiende till det tyska folket, jämförbar med hotande pestsmitta.

När tvångsemigration visade sig inte förslå långt för att eliminera hotet, och massdeportationerna österut mötte hinder på grund av motgångar i kriget och motstånd från administratörerna, beslöt partiets »påvar» att judarna skulle förintas. Efter ett ögonblick av bestörtning fann Eichmann sig i situationen, och verkade snart entusiastiskt för utrotningspolitiken. Det äckel han inte kunde låta bli att känna när han mötte folkmordets praktik nedkämpade han; han såg sig som på en gång hårdför krigare och kylig läkare attackerande en smitthärd.

Efter sammanbrottet bytte Eichmann identitet och skepnad. Flera år tillbringade han med skogsvård och hönsfarmande i norra Tyskland. I den lilla by där han levde ensam blev han en anspråkslös, tystlåten småborgare som grannar och barn gillade. Då han var på gott humör tog han om kvällen fram sin fiol och underhöll med tyska mästare och ungersk zigenarmusik.

1950 flydde han landet, med hjälp av den nazistiska lina som gick över Vatikanen och Internationella röda korset, för att sluta i Argentina. Hustrun Vera, som stödde maken genom allt, kom ett par år senare med de tre sönerna. För Vera försäkrade han ständigt att han var oskyldig till de »groteska anklagelser» som riktades mot honom.

Vera var starkt religiös. Skulle hon inte ha trott hans försäkran hade hon troligen lämnat honom. In i det sista litade hon på sin man. Under åren i exil invaggade Adolf henne med tanken att han snart måste återvända till Tyskland för att bevisa sin oskuld, kunde han bara lita på den nya regimens objektivitet. Det blev ett företag som han lät Vera gång på gång avstyra.

Under flykten i Tyskland och exilen i Argentina levde Eichmann med små medel. Han hade inte, som många av hans likar, berikat sig av de tillgångar nazisterna bestal sina offer på, trots att en del av Eichmanns expertis vid SD utgjordes av hans fräckhet och skicklighet när det gällde att skinna judar som skulle emigrera och deporteras. Han lät allt gå till staten. Hans gärning var idealistens, sa Eichmann ofta. Det motsägs egentligen inte av vare sig Stangneth eller Cesarani. Tanken att Eichmann styrdes av ideologi talar inte

bara emot den arendtska tesen om Eichmanns banala ondska, den talar även emot Stangneths egen tes.

När Stangneth utrett Eichmann i Argentina har hon till sin hjälp haft mängder av nytt material som framkommit under de senaste femton åren. Det finns ca 1 300 sidor skrivna av Eichmann, liksom en serie inspelade samtal med honom i Buenos Aires omgiven av en krets nazister.

Kretsens kärna utgjordes av en förläggare och en holländsk nazist, Wilhelm Sassen. De önskade göra en bok med Eichmann, i vilken denne som den mest initierade och förmodligen sista kvarlevande av dem med ansvar för »judefrågan» skulle berätta hur det förhöll sig med alltsammans. Material till boken samlades in via en serie rundabordsamtal i Sassens hem, med skiftande auditorium.

Samtalen stötte snart på problem. Eichmann figurerade vid denna tid allt oftare i artiklar och böcker. Det förekom där uppgifter om att sex miljoner judar skulle ha mördats, till en betydande del genom Eichmanns försorg. Wilhelm Höttl, tidigare hög SS-officer i SD, vittnade om att Eichmann 1944 nämnt denna siffra, »en stor statshemlighet» – och tillagt att Eichmann hade sagt sig glatt kunna hoppa ner i sin grav i tillfredsställelse över resultatet.

I sin tidskrift *Der Weg* drev de argentinska nazisterna åsikten att detta var förtal. Tanken med den förestående Eichmann-publicationen var att avslöja förtalet och så bereda väg för nazismens återkomst. Eichmann delade deras revanschism, men hade en annan tanke om dess uppdrag. Inför nazistvännerna tonade han visserligen ner mordens omfattning, men framhöll samtidigt den viktiga roll han haft i det ofrånkomliga utrotningskriget mot Rikets fiender, judarna.

Under samtalens gång uppstod en klyfta mellan Sassen-kretsens historierevisionism och Eichmanns skryt och nitiskhet. Förfärad insåg Sassen och förläggaren att Eichmann bekräftade snarare än vederlade det förmenta förtalet. Samtalen avslutades, bokprojektet lades ner.

Eichmann kände naturligtvis Sassen-kretsens historierevisionistiska åsikter, men han gick emot dem och hävdade sin sanning. Det

var inte en spegling de mötte hos Eichmann, utan idealistens trots. När Sassen såg vidden av folkmordet mumlade denne »oförlåtligt» och började, för att urskulda Hitler och Himmler, söka syndabockar i rötägg inom SS. Var kanske Eichmann en av dessa?

Eichmann gjorde sig kontroversiell, för att inte säga illa sedd i kretsen genom att vägra dölja sin övertygelse som ideologisk krigare. Denna Eichmanns integritet beskriver Stangneth faktiskt som överförd på den ömkliga figuren i glasburen i Jerusalem. Hon menar att Eichmann behöll sina övertygelser och ljög taktiskt inför domstolen, ställde sig in och låtsades vara en liten kugge i ett maskineri som han innerst inne ogillade. Han var en manipulatör som i Jerusalem skickligt spelade teater.

För att underhålla denna version behöver Stangneth tassa förbi det i Eichmanns agerande som talar för att han i djupare mening anpassade sig efter omgivningen. Bland Argentinas nazister hade Eichmann hånat tanken på att han eller någon annan skulle be om ursäkt för folkmordet. Han avfärdade principen om människors lika värde; universalistiska moralprinciper var förrädiskt judiskt tankegods. Fången i Jerusalem talade annorlunda. Under ett inledande förhör den 6 juni 1960 sade han sig

beredd att sona de hemska händelserna, och jag vet att dödsstraffet väntar mig. Jag ber inte om nåd, eftersom jag inte har rätt till någon nåd. Om det framstår som en dugligare försoningsgärning är jag i själva verket rentav beredd att hänga mig själv offentligt, som ett avskräckande exempel för antisemiter i alla jordens länder (Cesarani 2006:291).

I sitt slutanförande inför domstolen förklarade han att han hade levt efter »ombyttva värden föreskrivna av staten». Han bad nu »det judiska folket om förlåtelse» och ville erkänna att han överväldigas av skam när han »tänker på det onda som begåtts mot judarna och de gärningar som förövats mot dem» (Cesarani 2006:373).

Man kan se dessa uttalanden som hyckleri. Men det finns ett uttalande i samma riktning som inte görs inför domarna, och som är än mer förvånande. I ett brev till brodern Robert kort före avrätt-

ningen förklarade Eichmann sig ha blivit omvänd till kommunismen, som han insett var den enda doktrinen »mot roten till det onda: rashat, rasmord, och antisemitism» (Stangneth 2014:405).

Det finns tre sätt att förstå ovannämnda uttalanden som inte gör våld på Eichmanns föregående moral. Dennas ursprungliga skikt var kristendom. Eichmann växte upp i ett protestantiskt hem, där familjen hade bönestunder och bedrev bibelläsning. Eichmann har i omfattande minnesteckningar gjorda i Jerusalem beskrivit sig som troende långt upp i tonåren. Protestantismen skulle ha förenats med eller övergått i kantianism, enligt egen utsago. Eichmann gick inte ur kyrkan förrän ett par år efter att det begärdes av SS-män. Och i strid med partilinjen gifte han sig kyrkligt, med den troende Vera.

Sannolikt bar Eichmann med sig en återstod av kristen gudstro genom livet. En aning konsternerad anför Stangneth att Eichmann inför Sassen-kretsen sagt att han plågad och ansatt av onda tankar bara hade två verksamma försvar. Det ena var alkoholen, det andra var den kristna trosbekännelsen.

För att verksamt skingra mina tankar, vet ni vad jag då säger? Ni kommer att skratta! Jag tror på Gud Allsmäktig, den Helige ande, den av Jungfru Maria födde, död under Pontius Pilatus, som led etc. etc., uppstod från det döda, etc. (Stangneth 2014:281)

Utifrån kristen tro var det förstås förfärliga brott han deltog i, och enligt densamma var försoning genom bekännelse och avståndstagande från synderna den enda vägen, vilken Eichmann tycks ha menat sig vandra i Jerusalem. Inför rätten vidgår han i huvudsak fakta, inklusive att det var 6 miljoner judar som mördades, och han tar på sig moralisk men inte en juridisk skuld.

Även om Eichmann hade kristna stunder, tog antagligen nazistisk ideologi över i andra. Gemensamt var viss gudstro. När Eichmann lämnade kyrkan förklarade han sig, i enlighet med partilinjen, vara *gottgläubig*, en utanför varje kyrkligt samfund gudstroende. Den antagna gudomen var vagt panteistisk, den fanns i blod och (h)jord snarare än i intellekt, och uttrycktes i naturens lagar.

Naturens lagar handlade om maktvilja och kamp. De ariska tyskarna utgjorde inte, som judarna, ett Guds egendomsfolk, men de stod på gränsen till att bli det. Utgångspunkten var judarnas överlägsenhet. Det var bara propaganda att de utgjorde undermänniskor. De hade vunnit det första världskriget och påtvingat Tyskland Versaillesfreden. De fanns bakom den framgångsrika kommunismen, liksom bakom de Allierade som besegrade Nazi-Tyskland.

Det var denna överlägsenhet som gjorde dem till dödligt hot mot det tyska folkets blomning. För att tjäna sitt folk måste män som Eichmann offra all veklighet och eliminera hotet. Gjorde de inte det, skulle kommande generationer få lida. När nu Eichmann var fånge och underställd judisk rättvisa tvangs han inse sig vara förlorare. Till en gottgläubigs naturnödvändighet hörde att segrare dominerar och förgör, och att förlorare underkastar sig och går under. Det Eichmann visade upp i Jerusalem var kanske just förlorarens anpassning till sitt öde, vilket i så fall förenar spegelaktigheten som Stangneth anför med ett mått av moralisk konsekvens.

Denna förening av gottgläubigkeit och darwinism hade till yttermera visso en möjlig resonansbotten i den österrikiska miljöns ungdomliga kantianism, vilken enligt Eichmanns upprepade utsagor i Jerusalem fanns med honom under hela livet. Enligt Kants kategoriska imperativ ska man respektera den moraliska lagens inkarnation i alla personer. Men den respekten utesluter inte dödsstraff för dem som ställer sig över moralisk lag. Dit hörde, enligt Kant, exempelvis mördare.

Den radikala antisemitismen rymmer tanken på judarna som gudsmördare och dödligt hot mot alla andra folk, hot som tänks ofta ha blivit verkställt. Från denna föreställning till tanken på vederbörlig bestraffning av judarna finns ett begripligt steg. Amalgamet gudstro, darwinism och kantianism är en profil för Eichmann som europeisk gudskrigare.

Eichmann hade emellertid en barndomskamrat som var jude. Och han räddade en judinna ingift i släkten från judeutrotningen. Det finns vittnesbörd om att Eichmann utvecklade goda relationer till de judiska agenter som tog och höll honom i förvar i Argentina,

liksom till judiska fångvaktare och andra som han kom i kontakt med i Jerusalem. De senare skvallrade enligt Stangneth om fångens manipulativa karaktär, men kanske också om något annat. I Jerusalem kan Eichmann ha kommit till insikt om att judar är människor omfattade av det kategoriska imperativet, värda respekt.

När förlorarens/den moraliskt skyldiges världsliga straff närmade sig tycks den övernaturliga guden ha återvänt stärkt till honom. Under de sista månaderna i fängelset besökte William Hull, en protestantisk pastor, Eichmann. Hans försök att kyrktaga syndaren rönte föga framgång. Eichmann sade sig själv känna Gud. När Hull inför hängningen kom till Eichmann satt denne vid resterna av sin sista måltid och en halvt urdrucken vinflaska. Hull blev överraskad av hans hälsning:

– Guten Abend. Ni ser väldigt sorgsen ut. Varför är ni sorgsen? Jag är inte sorgsen.

Eichmann, berättade Hull, »såg på alla sätt nöjd ut, rentav munter, och utan tecken på rädsla. Han verkade välkomna slutet.» (Cesarani 2006:382). Arye Wallenstein, nyhetsbyrån Reuters chef i Jerusalem, bevittnade avrättningen. Även enligt honom var Eichmann samlad och lugn. Med snaran om halsen var hans sista ord, riktade till dem som skulle bevittna hängningen:

– Vi ses snart igen, mina herrar – sådant är alla människors öde. Jag har trott på Gud i hela mitt liv, och jag dör i tron på Gud.

Eichmann upplevde sig tydligen vara försonad med sin Herre och stå inför inträde i Hans oförstörbara rike.

Ah. Vilken tanke är kusligast, att folkmördaren Eichmann var en monstruös psykopat, eller att han var en tom kugge, eller en som intill slutet kände sig ha Gud med sig?

→

Roger Fjellström är docent emeritus i praktisk filosofi.

Referenser

- ARENDR, HANNAH (1963) *Eichmann In Jerusalem*, The New Yorker.
- CESARANI, DAVID (2006) *Adolf Eichmann: Byråkrat och massmördare*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- POPPER, KARL (1945) *The Open Society and Its Enemies*, vol. I–II, Oxford: Routledge.
- STANGNETH, BETTINA (2014) *Eichmann Before Jerusalem: The Unexamined Life of a Mass Murderer*, Knopf. (Första, tyska utgåva 2001.)
- WALLENSTEIN, ARYE (1961) »I had to obey the law...» *Adolf Eichmann Dies on the Gallows; Self-Possessed, Defiant to the End*, CIA dossier om Eichmann: <http://www.foia.cia.gov/document/519a6b2e993294098d51203b>.